

Ф І Л О С О Ф І Я

Людмила РИЖАК

СТРАТИФІКАЦІЙНА ФУНКЦІЯ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано стратифікаційну функцію освіти в Україні. Її специфіка зумовлена домінуванням класичної моделі освіти та її пріоритетної вартості – науки. Вона забезпечувала інтелектуально-професійну стратифікацію індустріального суспільства, нехтуючи потребами національно-культурного розвитку. Актуальним в умовах інформатизації суспільства стає тестування комп'ютерної компетентності та комп'ютерної культури особи. Воно визначає можливості доступу особи до найважливішого ресурсу суспільного розвитку – знання та його ефективного використання.

Загальновідомо, що ХХІ століття оголошено ЮНЕСКО **віком освіти**. Це означає, що міжнародне співтовариство визнало пріоритети освіти не лише у розв'язанні глобальних проблем, які переживає людство, але й у формуванні духовних підвалин екоінформаційного суспільства. Оскільки зростає інтерес до освіти як провідного напрямку соціально-культурного поступу, це вимагає філософського осмислення для реформування освіти в контексті інформаційної цивілізації. Адже від освітньо-культурного рівня людей залежить як зміст і темп трансформаційних процесів у всіх сферах суспільного життя, так і їх результативність.

Освіта є тією соціальною інституцією, яка, здійснюючи стратифікацію суспільства, забезпечує його мобільність та стабільність. Розгляд освіти в контексті теорії стратифікації започаткував у 50-х роках ХХ століття П.Сорокін. На його думку,

загальнодоступна освіта є “соціальним ліфтом”, який рухається від фундаменту суспільства до його горішніх поверхів, створюючи рівні можливості для підвищення соціального статусу кожного, хто може й хоче навчатися. Освіту як демократичну та ефективну практику стратифікації західного суспільства визнано за пріоритетну цінність.

Європейська система освіти та її стандарти сформувалися в результаті панування культури індустріального суспільства та її найважливішого елемента – *науки*. А тому характерними ознаками європейської освіти до середини ХХ ст. був саєнтизм, галузева диференціація та утилітарний прагматизм. *Класична модель освіти* репрезентувала ціннісні орієнтації та ідеали модернізованої індустріальної цивілізації і, зокрема, її технократичний оптимізм. Освіченою вважали людину, що засвоїла науково-технічні здобутки цивілізації, збагатила свій розум теоретичним знанням. На всі соціальні проблеми вона дивилася крізь призму науково-технічного прогресу, вважаючи науку панацеєю в їх розв’язанні. Пріоритетний розвиток науки й техніки визначав зміст стратифікаційної функції класичної освіти та її професійну диференціацію.

Структура спеціальностей, за якими здійснювали підготовку фахівців до 70-х років у Західній Європі, віддзеркалювала потреби індустріальної цивілізації. В середині ХХ століття науково-технічна революція стимулювала процес поглибленої спеціалізації у підготовці фахівців, яку брали за критерій розвитку інтелектуальних здібностей. У професійній підготовці домінував інструменталістський підхід. Таким чином освіта адекватно реагувала на науково-технічний прогрес, формуючи інтелектуально-прагматичний потенціал західного суспільства.

В Україні до 90-х років ХХ століття домінувала класична модель освіти. Її метою була ерудована людина, професіонал в обраній сфері діяльності. На протигагу західноєвропейській моделі освіти в Україні критерієм розвитку інтелектуальних здібностей вважали фундаментальну підготовку фахівців широкого профілю. Освіта сприяла розвитку та селекції інтелектуально-теоретичного потенціалу суспільства. Наслідком такої підготовки спеціалістів були загальновизнані здобутки в галузі фундаментальних досліджень,

з одного боку, і неспроможність довести їх до практичної реалізації, з іншого.

Якщо в основі соціальної мобільності західного суспільства була прагматична освіта, то в Україні – протекціонізм партійної номенклатури. Соціальний статус спеціаліста (науковця, інженера, керівника) визначали не інтелектуально, а через ідеологічну стратифікацію. Спеціалісти-гуманітарії знаходилися за межею інтелектуальної стратифікації, а гуманітарна освіта була чинником соціального нівелювання. Воно найповніше виявило себе у сфері освіти, культури та охорони здоров'я. З одного боку – повна відсутність рольової перспективи та професійного зростання, а з іншого – найнижча оплата праці згідно із залишковим принципом, що зберігся й до сьогодні. Гуманітарна освіта та відповідні їй види діяльності вважалися менш вартісними порівняно з інженерно-технічними.

Саєнтистська, технократично орієнтована класична освіта була продуктом індустріальної цивілізації і водночас ефективним засобом її відтворення та модернізації. Результати необмеженого науково-технічного прогресу в практиці західного суспільства постали в 70-х роках глобальною еколого-економічною кризою. Вона засвідчила, що індустріальна цивілізація дійшла до критичної межі, за якою починається самознищення людства. Як зазначають дослідники, в результаті панування європейської науки в культурі індустріального суспільства людство втратило інстинкт самозбереження. Кризові явища продемонстрували повільне вповзання людства в незворотні самовбивчі процеси.

Криза цивілізаційних основ існування людства зумовила кризу системи класичної освіти, що має також глобальний характер, і виявилася передусім у невідповідності змісту і функцій освіти процесу інформатизації та екологізації суспільства. Річ у тім, що індустріальне суспільство стимулювало масову підготовку високоосвічених людей, які й здійснили його науково-технічну модернізацію. Воно задавало стандарти, які визначали типові риси *освіченої людини: інтелектуальність, професіоналізм і компетентність*. Відповідно до цих стандартів освіта й реалізувала стратифікаційну функцію.

На думку П.Сорокіна, освіта здійснює передусім тестування здібностей індивіда, виявляючи серед них соціально та морально значущі. Це слугує підставою відчуження від освіти тих індивідів, які не виявили очікуваних інтелектуальних та моральних якостей. У такий спосіб освіта забезпечує обдарованим індивідам рух по соціальній драбині вгору, перекриваючи шляхи для нездібних [4, 409].

Класична система освіти здійснювала передусім інтелектуально-фахову селекцію індивідів, формуючи професійні страти та їх кваліфікаційну структуру. Завдяки цьому сформувався інтелектуальний потенціал країни. На жаль, у нашій державі інтелектуальний потенціал не знаходить застосування, що веде до його деформування, деградації і навіть руйнації. З одного боку, це зумовлено переходом до ринкової економіки та відсутністю цивілізованого ринку праці, а з іншого – невідповідністю професійної стратифікації вимогам культурно-цивілізаційних трансформацій, що відбуваються в Україні.

Одним із напрямів збереження та нарощування інтелектуального потенціалу є його професійна переорієнтація. Річ у тім, що в Україні до 90-х років найпрестижнішими вважали інженерні спеціальності, які обслуговували військово-промисловий комплекс. Тепер, коли Україна стала без'ядерною державою та проводить політику нейтралітету стосовно військових блоків, такі спеціальності виявилися "зайвими". Але саме ці спеціалісти володіють найновішими технологіями, саме їхній інтелектуальний потенціал скуповують закордонні емісарі. Конверсія військової промисловості, що мала на меті використати спеціалістів зі знаннями нових технологій у галузях народного господарства, не мала державної підтримки.

У контексті реформування освіти в Україні актуальними є ідеї П.Сорокіна про шкоду перевиробництва спеціалістів, що загрожує суспільству дестабілізацією, оскільки в життя входить маса людей з амбіціями, які суспільство не може задовольнити. Ці процеси спостерігаємо сьогодні в Україні: чисельність студентів зростає, а держава не може забезпечити їх роботою за фахом після закінчення навчання. Зростає невідповідність між рівнем домагань та самореалізацією особистості. З одного боку, високий соціальний

престиж вищої освіти і впевненість у тому, що диплом повинен забезпечити високий соціальний статус і добробут, а з другого – деформованість ринку праці в Україні, де немає попиту на високоінтелектуальну, підтверджену дипломом працю, що породжує зневіру в соціальну справедливість, загрожує дестабілізацією суспільного життя.

Для виходу з такого становища потрібна реструктуризація професійної підготовки спеціалістів. Її необхідність підтверджують дані експертів Міжнародного фонду “Відродження” за 1993 рік. Так, структура підготовки спеціалістів з інженерно-технічних напрямів становила: транспорт і зв’язок – 41%; сільське та лісове господарство – 14% (і це без даних про підготовку спеціалістів з військової справи, математики та природознавства). Водночас підготовка спеціалістів з гуманітарних напрямків складала: охорона здоров’я – 14%, право, економічні та гуманітарні науки – 11%, педагогічні науки – 9%, мистецтво, фізична культура та спорт – 11% [1, 80]. Якщо на сьогодні в Україні спостерігається перевиробництво інженерно-технічних та педагогічних кадрів, то в найближчі десять років постане проблема “зайвих” лікарів, економістів, бухгалтерів та правознавців.

Класична європейська освіта, на думку П.Сорокіна, неспроможна тестувати моральні якості людей. Це означає, що її стандарти забезпечували розвиток лише професійних та інтелектуальних здібностей, залишаючи поза увагою моральні якості індивідів. Тому класичній системі освіти притаманний моральний нігілізм, що виявний в одночасному рості як освіченості, так і злочинності. Це серйозна вада стратифікаційної функції вітчизняної освіти, про яку ще в ХІХ столітті писав П.Юркевич: “Щодня ми пересвідчуємося, що найнегідніший вчинок, злодіяння, найбільш обурливе для людства, може бути скоєне дуже *розумно*, згідно з найгрунтовнішим і найобачливішим планом і виходячи з найглибших міркувань” [6, 107]. Наслідком такої освіти є те, що індивіди з моральними якостями нижче середнього рівня, але з середніми інтелектуальними здібностями успішно підіймаються по соціальній драбині. Займаючи соціальне становище, якому не відповідають, вони можуть лише “успішно” руйнувати суспільство, але не

спроможні створити нічого цінного, зазначає П.Сорокін [4, 424].

Саєнізм та аморальність європейської класичної освіти, на думку П.Сорокіна, виявляються в тому, що горішні поверхи суспільства (владні структури) поповнюються людьми, які демонструють високі інтелектуальні здібності й водночас моральну деградацію: корупцію, демагогію, прагнення поживитися за рахунок інших, сексуальну розбещеність, нечесність, цинізм, “плутократію” [4, 415]. Отже, європейська класична освіта в середині ХХ ст. наочно демонструвала свою неспроможність у формуванні освіченої людини як людини інтелігентної. Освічена людина виявилась неінтелігентною. Вона знаюча, компетентна, в усьому керується авторитетом науки і не відчуває потреби в моральних імперативах діяльності.

Проблема залишається актуальною і сьогодні, на початку ХХІ ст. “Корупція існувала завжди, – пише Д.Сорос, – але у минулому люди соромилися її і намагалися приховати. Тепер, коли мотив прибутку зведено у моральний принцип, політики у деяких країнах відчувають сором, коли їм не вдається скористатися перевагами свого становища” [5, 220 – 221].

П.Сорокін першим поставив питання про те, що класична модель освіти себе вичерпала. Спеціаліст замінив освічену людину як цілісну особистість. Для нього наукове знання стало універсальною підставою до прийняття рішень та дії. Освічена людина стала одномірною і пропагує свою одномірність як взірць досконалості. І все це тому, що освіта вже неспроможна виконувати селекцію та підготовку освічених людей як інтелігентних. Брак культури позначився у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Криза інтелігентності є свідченням духовної деградації суспільства, руйнування елітної страти як провідної верстви нації.

Інтелектуальну еліту характеризує, передусім, висока моральність, критичне ставлення до себе, відповідальність та висока вимогливість. Вона є носієм взірців норм та способів життя, що охоплюють усі сфери буття. “Нація не могла б підживлювати свої історичні потреби, якби додержувалася лише одного типу довершеності. Окрім видатних мудреців та митців, потрібні й зразковий вояк, і досконалий промисловець, і взірцевий робітник,

і навіть світовий геній. Так само, якщо не більше, нація потребує видатних жінок. Тривалий брак декотрих із цих кардинальних типів досконалості врешті-решт позначиться на багатовіковому розвитку національного життя” [2, 182].

Інтелектуальну еліту витіснила *наукова еліта*. Її мета – науково-технічний прогрес, в основі якого дедалі більша спеціалізація. В Європі, пише Х.Ортега-і-Гассет, “ми зустрічаємо тип науковця, якого ще не бачила історія. Він з усього того, що повинна знати освічена людина, знає лише одну науку, і навіть у цій науці знає лише ту малельку ділянку, яку активно досліджує. Він навіть проголошує як чесноту своє незнання всього, що лишається поза його вузькою науковою ділянкою” [3, 82]. Виявилось, що “модерна наука, символ і підвалина сучасної цивілізації, дає притулок інтелектуально пересічній людині”, яка прекрасно “знає” свій маленький закуток всесвіту, але немає найменшого поняття про все інше [3, 82 – 83]. Наукове знання для неї вільне від будь-яких ціннісних і моральних обмежень. Наука не несе відповідальності за соціальні наслідки його використання.

Найнебезпечнішим наслідком однобічної спеціалізації є те, що з ростом числа *дипломованих* людей дедалі менше стає людей *культурних*. Освіченість перестала бути синонімом культурності. Це змусило країни Західної Європи в 70-х роках переглянути зміст стандартів освіти та переорієнтувати професійну стратифікацію від інженерно-технічної до гуманітарної. За даними Міжнародного фонду “Відродження”, в 90-х роках структура підготовки спеціалістів з гуманітарних напрямів у розвинених країнах складала 58-77%, а з негуманітарних – 32-41% [1, 80]. Отже, західне суспільство свідомо здійснило переорієнтацію освіти, поставивши в її епіцентр *культуру*. В результаті була сформована *некласична модель освіти*, метою якої є *культурна людина*.

Реформування освіти в Україні має свою специфіку, зумовлену її тривалою денационалізацією. Європейська освіта була і залишається національною. Наукова й владна еліта, попри кризу її духовності, також є національною. Звідси випливає, що в центрі освітньої реформи в Україні нагальною є побудова *національної системи*

освіти, яка б утверджувала національну ідентичність особи та її національну самосвідомість.

Однією з проблем національного відродження є відсутність саме національної еліти як соціальної страти. Це результат політики русифікації в сфері освіти, що породила маргінальну особистість, збайдужілу до національної мови, історії, культурних традицій. Маргінал являє собою пересічну людину, яка вагається між двома культурами і не може ідентифікувати себе з жодною з них. На ґрунті інтелектуальної "сірості", пересічності не може вирости національна еліта, як не може вона бути й експортованою, оскільки наша діаспора вже вестернізувалася. Тому освіта має повернути суспільство до культурно-духовних витоків. Нова модель освіти повинна стати культуроцентричною. Якщо класична освіта своєю метою вважала залучення індивідів до цивілізаційних здобутків через засвоєння наукового знання, то неklasична освіта вбачає свою мету в залученні їх до здобутків національної та світової культури. На зміну ідеалу ерудованої людини приходить ідеал висококультурної людини.

Основний зміст вітчизняної *неklasичної моделі освіти* викладено в Державній національній програмі "Освіта" ("Україна ХХІ століття"). Вона репрезентує стандарти освіченої людини як висококультурної, що засвоїла здобутки національної культури та усвідомлює свою національну ідентичність. У контексті національного відродження нова модель освіти визначає такі типові риси *культурної людини, як духовність, національну самосвідомість і культурну толерантність*.

Виховання національної самосвідомості не означає культурної замкненості. Навпаки, національна самототожність в умовах глобальної інтеграції України в європейське та міжнародне співробітництво утверджується в діалозі культур, що здійснюється надзвичайно інтенсивно. Необхідною умовою успішного діалогу є культурна толерантність, яка включає в себе розуміння рівноправності різних культурних систем, визнання їх рівноцінності. На її основі компенсується замкненість культурної ідентифікації. Культурна толерантність орієнтує на взаємозбагачення через діалог культур, на відкритість для інших культур.

Якщо реформування освіти в Україні спрямоване на її національне відродження, то високорозвинені країни формують нову, *постнекласичну модель освіти*, характерними рисами якої є *інформатизація* та *комп'ютеризація*. Річ у тім, що в інформаційному суспільстві виробництво знання надбудовується над індустріальною структурою і стає пріоритетною галуззю економіки, найважливішим ресурсом суспільного розвитку, причому таким, що в процесі використання здійснюється його відтворення й приріст. Оскільки інформація (нові ідеї, "ноу-гау", спеціальні знання) є соціальним багатством, то доступ до неї перетворюється на важливий чинник інформаційної стратифікації суспільства.

На основі персональних комп'ютерів, індустрії знання та мереж колективного користування формується єдиний інформаційний простір. У ньому знання існують у формі інтелектуальних систем. Основою їх функціонування є банки даних і банки знання. Доступ до банків даних і знання, використання їх інформаційного потенціалу, а також свобода індивіда в інформаційному просторі є показником його інформаційної стратифікації.

Функціонування в освіті інтелектуальних навчальних систем зумовлює нові стандарти, згідно з якими типовими рисами освіченої людини є *комп'ютерна компетентність* та *комп'ютерна культура*. Низький рівень комп'ютеризації навчального процесу у вищій школі зумовлює стратифікаційну поляризацію студентської молоді за критерієм: володіє-не володіє комп'ютерною технікою, має-не має доступу до інформації та знання. Студент, який позбавлений безпосереднього доступу до персонального комп'ютера та програмного забезпечення, а отже й до знання, стає аутсайдером в освітньому процесі.

Комп'ютеризація освіти, розвиваючи інтелектуальні та творчі здібності особистості, містить у собі небезпеку її залежності від комп'ютера, надмірної захопленості ним і водночас націлює на низький загальнокультурний рівень. Особливу тривогу викликає комп'ютофілія у молоді, в якій не сформовані моральні норми, цінності та ідеали. Проблеми морального тестування та виховання особистості стають найважливішою функцією постнекласичної освіти.

1. Алексеев Ю.М. Украина: освіта і держава (1987 – 1997). – К.: ЕКСПРЕС-ОБ'ЯВА, 1998. – 111 с.
2. Ортега-і-Гассет Х. Безхребетна Іспанія / Вибр. твори. – К.: Основи, 1994. – С. 140 – 195.
3. Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас / Вибр. твори. – К.: Основи, 1994. – С.15 – 139.
4. Сорокин П.А. Социальная стратификация и мобильность // Человек. Цивилизация. Общество. – Москва: Политиздат, 1992. – С.295 – 424.
5. Сорос Д. Криза глобального капіталізму: Відкрите суспільство під загрозою. – К.: Основи, 1999. – 259 с.
6. Юркевич П. Вибране. – К.: Абрис, 1993. – 416 с.

Людмила Рыжак. Стратификационная функция образования в Украине. В статье проанализирована стратификационная функция образования в Украине. Ее специфика обусловлена доминированием классической модели образования и ее приоритетной ценности – науки. Она обеспечивала интеллектуально-профессиональную стратификацию индустриального общества, пренебрегая потребностями национально-культурного развития. Актуальным в условиях информатизации общества является тестирование компьютерной компетентности и компьютерной культуры личности. Оно определяет возможности доступа личности к важнейшему ресурсу общественного развития – знаниям и их эффективного использования.

Lyudmyla Ryzhak. The stratification function of education in Ukraine. The stratification function of education in Ukraine has been analysed. Its specific features have been preconditioned by the predomination of a classical model of education and science as its priority value. It ensured intellectual and professional stratification of the industrial society, ignoring the requirements of national and cultural development. A test for the computer authority and computer culture of a person is actual under the conditions of society informatization. It determines the opportunities of a person's access to the main resources of social development – knowledge and its effective usage.